

KS. PRZEMYSŁAW NOWAKOWSKI CM
Kraków

LITURGICZNA FUNKCJA IKONY W OBRZĄDKU BIZANTYJSKIM

Wydaje się, że współczesny świat chrześcijańskiego Zachodu odkrył wartość wschodniej ikony. Ikony wystawiane są w muzeach, kopiowane i naśladowane, coraz częściej trafiają nawet do rzymskokatolickich kościołów. Należy jednak zadać pytanie: Co stanowi o sile przyciągania ikonografii i czym różni się ona od malarstwa zachodniego? Przedmiotem naszych rozważań nie będą problemy techniki i stylu malarskiego, ale pytanie o treść i funkcję ikony. W tradycji wschodniej ikona odgrywa bardzo ważną rolę w zakresie przekazu wiary oraz wypełnia prawdziwą funkcję liturgiczną. Bez liturgii nie można zrozumieć ikony. Bez ikony nie można w pełni celebrować wschodniej liturgii. O tym, pomijanym często, liturgicznym kontekście wschodniej ikonografii będzie mowa.

1. Teologiczna funkcja ikony (teologia wyrazu i obecności)

Jeśli poganin pyta cię o twoją wiarę, zaprowadź go do kościoła i postaw przed ikonami¹

Te słowa św. Jana Damasceńskiego wyraźnie świadczą o teologicznej treści ikon — według greckiego ojca Kościoła są one streszczeniem i wyrazem wiary prawosławnej. I taka jest też zasadniczą funkcja ikony — służba wierze. Ikona ma prowadzić do Boga i przybliżyć treści zawarte w Biblii oraz w tradycji Kościoła². Ikona jest piękna nie tyle jako dzieło sztuki, ale przede wszystkim ze względu na zawartą w niej prawdę³

P. Evdokimov nazywa ikonę „widzialną Ewangelią”⁴. Ikona jest stałym przypomnieniem Boga i zachętą do naśladownictwa. Teodor Studyta stwierdzi, że „nawet doskonały ma potrzebę obrazu, tak jak ma potrzebę czytania w celu poznania Ewangelii”⁵. Prawdziwe poznanie i zrozumienie ikony wymaga duchowej dojrzałości, gdyż zawiera ona treści dogmatyczne. Do Ewangelii porównuje ikonę także o. Jerzy Klinger:

¹ ŚW. JAN DAMASCEŃSKI, PG XCV, 325.

² J. CZERSKI, *Boska Liturgia św. Jana Chryzostoma* (Opolska Biblioteka Teologiczna 28), Opole 1998, s. 47–48.

³ P. EVDOKIMOV, *Prawosławie*, Warszawa 1986, s. 279.

⁴ *Tamże*, s. 280.

⁵ TEODOR STUDYTA, PG XCIX, 1537.

Ikona to bezpośrednia wizja świata duchowego, coś, co odpowiada samej Ewangelii, mówiącej nie przy pomocy zmysłów, lecz przy pomocy wizji⁶

Klinger podkreśla, że nie chodzi tutaj o rodzaj *biblii pauperum*, ale o „bezpośrednią wizję” To już teren teologii obecności, która ściśle oddziela ikonę od zachodniego obrazu o treści religijnej⁷ W teologii obecności tkwi zasadnicze znaczenie ikony, polegające na łączności z transcendencją. W Kościele wschodnim ikona należy do sakramentaliów obecności, jest „kanałem łaski o uświęcającej mocy”⁸. Dlatego też będzie pełnić niezastąpioną rolę w osobistej pobożności wiernych, jak i we wspólnotowej modlitwie liturgicznej.

Kiedy męczą mnie myśli i przeszkadzają mi cieszyć się przyjemnością czytania, udaję się do kościoła, mój wzrok zostaje przykuty i skłaniają mnie duszę do chwały Bożej. Rozmyślam o męstwie męczennika, jego płomiennosc mnie rozpala...padam na ziemię, aby adorować Boga za pośrednictwem męczennika⁹

Tak opisuje swoją modlitwę przed ikoną świętego męczennika Jan Damasceński. A oto świadectwo bliższego współczesności wybitnego teologa rosyjskiego o. Pawła Floreńskiego:

Patrzę na ikonę i mówię do siebie: Oto — Ona sama. Nie Jej wyobrażenie, lecz Ona sama, kontemplowana dzięki sztuce ikony. Jak przez okno widzę Matkę Bożą, samą Matkę Bożą i do Niej Samej zanoszę modły, twarzą w twarz, a nie do Jej wyobrażenia¹⁰.

Obydwa odległe w czasie świadectwa są przykładem, jak przez wiele wieków w tradycji prawosławnej nie zmienia się podstawowa funkcja ikony, którą jest uobecnianie. Każda ikona jest funkcją ikony Zbawiciela nazywanej *archeropoietii*, tzn. nie ręką ludzką uczynioną. Nie pełni ona roli portretu Jezusa, ale jest ikoną Jego obecności. Tę uobecniającą funkcję ikony Floreński wyjaśnia przez porównanie do funkcji okna¹¹. Liczne objawienia związane z ikonami, znaki łaski dawane za ich pośrednictwem potwierdzają naukę Kościoła wschodniego, że wszystkie ikony są oknami do wieczności¹². W swojej istocie ikony stanowią „widzialne wizerunki tajemnych i nadprzyrodzonych zjawisk” — jeśli użyć określenia Pseudo-Dionizego Areopagity.

Celem ikony jest więc wprowadzenie świadomości wierzącego w świat ducha. Staje się ona promieniowaniem obecności, teofanią, wobec której nie można pozostać tylko widzmem, ale należy skłonić się w akcie adoracji i modlitwy¹³. Ikona porzu-

⁶ J. KLINGER, *O istocie prawosławia*, Warszawa 1983, s. 169.

⁷ EVDOKIMOV, *dz. cyt.*, s. 283–286.

⁸ Św. JAN DAMASCEŃSKI, *Rozprawy o świętych ikonach*, I, 16.

⁹ TENŻE; cyt. za: EVDOKIMOV, *dz. cyt.*, s. 284.

¹⁰ P. FLOREŃSKI, *Ikostas i inne szkice*, Warszawa 1984, s. 125.

¹¹ Okno spełnia swoje zadanie, kiedy przekazuje światło. Jest to możliwe tylko wtedy, gdy za nim rozpościera się obszar światła. Wówczas okno nie jest czymś podobnym do światła, lecz jakby samym światłem, niepodzielnym w sobie i nieodłącznym od słońca, które świeci zewnątrz. W oderwaniu od światła, poza swą funkcją, okno jest martwe i nie jest oknem, to tylko drzewo i szkło. Podobnie ikona oderwana od duchowego widzenia, z którym się pokrywa, nie jest ani obrazem, ani ikoną, lecz tylko deską; zob. FLOREŃSKI, *dz. cyt.*, s. 122–123.

¹² *Tamże*, s. 129.

¹³ EVDOKIMOV, *dz. cyt.*, s. 285.

ca sztuczność kopii, którą jest wszelki utrwalony obraz (np. fotografia) i przekazując to, co rzeczywiście konieczne, uobecnia oryginał. Jest w Kościele prawosławnym tym, co przygotowuje niejako bezpośrednie widzenie Chrystusa¹⁴. Nie jest więc żadną ilustracją, nie materializuje tego, co transcendentne, lecz jedynie symbolizuje jego obecność. Ikona to symbol obecności i wizja dogmatu, objawienie życia wiecznego. Tak rozumiana, ma swoje niezastąpione miejsce w prawosławnej świątyni i akcji liturgicznej.

2. Ikona w świątyni

Swoją teologiczną funkcję ikona wypełnia przede wszystkim w świątyni. Świątynia i sprawowana w niej liturgia są naturalnym środowiskiem ikony. W przestrzeni sakralnej cerkwi ikona zaczyna „żyć, przemawiać” i wypełniać swoje powołanie, jakim jest wtajemniczenie w Boga¹⁵. O tym, że ikona może istnieć także jako samo dzieło sztuki, tylko w świątyni ożywionej liturgią, która jest syntezą wielu sztuk, pisał dobitnie o. Paweł Florenski, broniąc przekształcenia Ławry Troicko-Sergejewskiej w muzeum po rewolucji październikowej:

Wciąż spotyka się dowody bezmyślności i braku wyczucia estetycznego, traktujących ikonę jak izolowany przedmiot, przypadkowo umieszczany zazwyczaj w kościele, lecz równie dobrze mogący się znaleźć w audytorium, w muzeum, salonie i nie wiadomo gdzie jeszcze. Pozwoliłem sobie nazwać bezmyślnością podobne odrywanie jednego z aspektów sztuki sakralnej od całościowego organizmu liturgii jako syntezy sztuk, jako artystycznego środowiska, w którym i tylko w którym ikona zachowuje autentyczną wartość estetyczną i może być odbierana w pełni swej oryginalności¹⁶

Według Eugeniusza Trubeckiego, autora *Trzech szkiców o ikonie ruskiej*, ikona związana jest ściśle ze świątynią nie tylko materialnie, ale ideowo — można mówić nawet o architektonicznym charakterze ikony¹⁷. Przedstawione na niej postacie ludzkie są podporządkowane architektonicznym liniom cerkwi (wydłużenia, przygięcia), widać to nawet na samych twarzach. Symetryczny układ obrazów wokół Chrystusa i Jego Matki oznacza jedność całego Kościoła Bożego zmierzającego do jedności powszechnej. Podporządkowanie postaci liniom architektonicznym wyraża podporządkowanie jednostki idei Kościoła, panowanie ogólne nad indywidualnym. W tej symbolice zawiera się jedna z zasadniczych myśli teologii prawosławnej — nieustanne dążenie (ewolucja) chaotycznie rozdartej przez grzech ludzkości do ostatecznej jedności, którą osiągnie w Bogu.

Znajdujące się we wnętrzu cerkwi ikony, sposób ich rozmieszczenia oraz program ikonograficzny fresków pokrywających jej ściany realizuje całą głęboką symbolikę

¹⁴ KLINGER, *dz. cyt.*, s. 168.

¹⁵ M. QUENOT, *Ikona. Okno ku wieczności*, Białystok 1997, s. 3.

¹⁶ P. FLORENSKI, *Liturgia jako synteza sztuk*, *Znak* 37 (1982), nr 337, s. 1517.

¹⁷ E. TRUBECKOJ, *Kolorowa kontemplacja. Trzy szkice o ikonie ruskiej*, *Więź* (1975), nr 201, s. 60–62.

świątyni wschodniej. Świątynia w tradycji wschodniej ma być znakiem i uobecnieniem nieba, jego przedsionkiem; przekraczając progi cerkwi wkraczamy w inny, Boży świat:

Kościół prawosławny są tak bardzo pełne światła, ciepła i jakiejś intymności. Dzieje się tak dlatego, że każdy odcinek murów jest ożywiony i przedstawia niebo, stawiając człowieka wobec własnych przodków: aniołów, proroków, apostołów, męczenników i świętych. Człowiek czuje się tak, jakby rzeczywiście był w gościnie u Boga i przebywał w niebie. Dzięki ikonie, kultowi liturgicznemu czy rytuałom uczestniczącym tak naturalnie w szczególach życia codziennego, Biblia staje się zadziwiająco żywa, niebo całkiem bliskie, prawie dotykalne¹⁸

O tym, że świątynia staje się „niebem na ziemi”, decydują więc w dużej mierze ikony, które, jak to zaznaczyliśmy wcześniej, nie tylko obrazują, ale uobecniają przedstawiane postacie mieszkańców raju. Potwierdzające świadectwo, podobne do przytoczonych wyżej słów P. Evdokimova, znajdujemy w utworze o. Jana z Kronsztadu, niedawno kanonizowanego świętego rosyjskiej Cerkwi prawosławnej:

Widzicie najpierw obraz Boga Człowieka Jezusa Chrystusa, którego chwały pełne są wszystkie końce świata, widzicie obraz Przczystej Jego Matki—Dziewicy — cud czystości, pokory, miłości do ludzi i oddania Bogu; widzicie oblicza świętych aniołów, te płomienne niebieskie. Wchodząc do cerkwi w czasie trwającego nabożeństwa lub poza nim, wchodząc do szczególnego świata, jakby nie podobnego do tego widzialnego. Widzicie ikony świętych osób, żyjących kiedyś na ziemi, które zasłynęły świętym i cudownym życiem, bohaterskimi czynami zdumiewającej miłości do Boga i ludzi, czynami modlitwy, wstrzeźliwości, czystości, męczeństwa, cierpliwości, miłosierdzia, wojska, lśniącej pięknnością, świętością, męstwem i niezwyciężoną siłą. Widzicie oblicza świętych, błogosławionych Bożych, apostołów, proroków, biskupów, męczenników i wszelkiego rodzaju świętych, wszelkich tytułów, mężczyzn i kobiety, którzy zadziwili świat niezłomnością swojej wiary i gorącością miłości do Boga i ludzkości, którzy otrzymali zwycięskie wieńce, wieńce życia wiecznego z ręki Zwycięzcy Pana Jezusa Chrystusa¹⁹

Wypełniona dziesiątkami świętych ikon świątynia wyraża także ideę Kościoła powszechnego jako przebóstwionego wszechświata. Cały świat winien kiedyś stać się świątynią Boga, do której wejdą aniołowie, ludzie i wszystkie stworzenia²⁰. W świecie, w którym żyjemy, jest to dopiero nadzieja przyszłości, ale świątynia jest miejscem, gdzie Bóg pochyla się nad tęskniącym za Nim człowiekiem. Cały wystrój, architektura i wyposażenie cerkwi podkreśla dążenie człowieka do Boga, a jeszcze bardziej ukazuje ideę zstępowania „nieba na ziemię” Takie wydaje się być najważniejsze znaczenie świątyni i sprawowanej w niej liturgii.

Cerkiew jest więc symbolem nowej rzeczywistości, przyszłości nowej ziemi i nowego nieba, ku którym wszyscy zdążamy. Idziemy ku niej jako Kościół, wspólnota święta, która gromadzi się w świątyni na liturgii, aby się uświęcać i zakosztować wizji przyszłego świata. Bez wątplenia materialny budynek świątyni jest nie tylko miejscem zgromadzenia, ale i znakiem żywej wspólnoty Kościoła.

¹⁸ EVDOKIMOV, *dz. cyt.*, s. 307.

¹⁹ СВ. ИОАНН КРОНШТАДТСКИЙ, *Путь к Богу*, Санкт Петербург 1998, s. 108 (*О храме*).

²⁰ ТРУБЕЦКОЙ, *dz. cyt.*, s. 55.

Tę bogatą symbolikę świątynia wyraża już przez samą architekturę. Dom Boży odzwierciedla porządek kosmosu: nawa oznacza ziemię, sklepienie niebo, a półokrągła absyda łączy w jedno te dwie rzeczywistości. Najwięcej jednak „mają tu do powiedzenia” ikony, wypełniając właściwą im teologiczną i liturgiczną funkcję.

Od IX do XI w. formują się oficjalne reguły ustalające ikonograficzny program cerkwi. Cerkwie XI-wieczne ukazywały hierarchicznie uporządkowany kosmos, kierowany przez Chrystusa, aniołów i świętych. Ikony miały przedstawić misterium Chrystusa w jego całości i uczynić go obecnym w liturgicznym życiu Kościoła, ilustrując różne wydarzenia zbawcze. W ten sposób obrazy wyrażały prawdę, że to Kościół jest miejscem, gdzie uobecnia się misterium. Ikony pomagały uczynić je aktualnym, wspierając liturgiczną anamnezę²¹. Z czasem ten cykl obrazów–misteriów zbawczych został wciągnięty w linię kalendarza świąt kościelnych (*prazdniki*), a sama liturgia znalazła swoją oddzielną ekspresję poza tym cyklem. Pojawiły się nowe tematy liturgiczne. Te tematy odegrają najważniejszą rolę w późnobizantyjskiej ikonografii. Wśród nich pierwsze miejsce zajmują tematy eucharystyczne: *Komunia apostołów*, *Liturgia ojców Kościoła*, *Liturgia niebieska*. Te obrazy–ikony wyrażają już religijne spekulacje i doświadczenie mistyczne, które normalnie miało swoje źródło w przeżyciu liturgicznym (stąd ahistoryczność przedstawień)²².

Przyjrzyjmy się, jak ostatecznie przedstawia się ikonograficzna tematyka wschodniej świątyni, która, jak widać, ściśle związała się ze sprawowaną w jej wnętrzu liturgią²³. Centralne miejsce w wielkiej kopule cerkwi zajmuje ikona Chrystusa *Pantokratora*, Pana kosmosu. Całe sklepienie jest ikoną nieba, dokąd Chrystus wstąpił i skąd ma przyjść na końcu czasów. Świątynia jest miejscem oczekiwania na przyjście Zbawiciela. Wierni zgromadzeni pod kopułą wpatrują się w postać Chrystusa, wokół której z kolei gromadzi się cały dwór niebieski, aniołowie i święci. Duchowa łączność nieba z ziemią urzeczywistnia się podczas liturgii. To Chrystus – Najwyższy Kapłan sprawuje niebieską liturgię w otoczeniu cherubinów i serafinów. Aniołowie przedstawiani bywają często w szatach liturgicznych — kapłańskich i diakońskich, niosą świeczniki, rypidy i naczynia liturgiczne. Od XIV w. stanie się obowiązkowym umieszczanie tego obrazu (*Liturgia niebieska*), zainspirowanego *Cherubikonem* i procesją wielkiego wejścia Liturgii Bożej, w budynku kościoła, najczęściej właśnie na kopule²⁴.

Chrystus *Pantokrator* wyciąga prawicę w geście liturgicznego błogosławieństwa (palce ułożone są tak, jak błogosławią kapłani obrządku bizantyjskiego), aby przypomnieć, że nie przyszedł na świat po to, by potępiać, ale zbawiać. W lewej dłoni trzyma Ewangelię, co oznacza, że zawsze można Go odnaleźć w Jego słowie²⁵

²¹ H.-J. SCHULZ, *The Byzantine liturgy*, New York 1986, s. 78–79.

²² *Tamże*, s. 101–102.

²³ Zob. S. EDYTA J. KRAMARZ, *Rola ikony w liturgii Kościoła wschodniego*, Kraków 2001 (mps w Bibl. PAT), s. 37–43.

²⁴ SCHULZ, *dz. cyt.*, s. 111–113.

²⁵ J. FOREST, *Modlitwa z ikonami*, Bydgoszcz 1999, s. 93–94.

Chrystusa otaczają aniołowie oraz cztery tajemnicze istoty — symbole czterech Ewangelii (orzeł, byk, lew i człowiek). Całe pozostałe stworzenie, wyobrażone często na kolumnach i ścianach cerkwi, kieruje się ku otwartej ręce Króla, który władczym ruchem porządkuje całość i kieruje ku liturgicznemu sercu — ikonie *Ucztę Pańską*²⁶. Zdobí ona ściany prezbiterium, gdzie sprawowana jest Eucharystia, umieszczona też zostaje nad bramą królewską ikonostasu.

Znane są dwie ikony ukazujące tajemnicę Eucharystii: *Ostatnia Wieczerza* i *Komunia apostołów*. *Ostatnia Wieczerza* jest historycznym przedstawieniem wydarzeń z wieczerzika, podczas gdy *Komunia apostołów* daje jego liturgiczną interpretację. Ta bezpośrednio eucharystyczna tematyka pojawiła się w ikonografii dopiero po ostatecznym zwycięstwie nad ikonoklazmem²⁷. Na ikonie *Komunia apostołów* Chrystus, stojący przy ołtarzu i ubrany w szaty kapłańskie, udziela apostołom komunii na sposób liturgiczny. H.-S. Schulz tak komentuje to przedstawienie:

Ta ikonografia wyraźnie przekracza granicę między widzialnym i niewidzialnym, między czasem i wiecznością, daje wyraz mistycznego doświadczenia jedności obydwu²⁸

Według wspomnianego autora bowiem obraz ten pokazuje kościelną liturgię, która jest równocześnie liturgią niebieską — to aktualnie biorą w niej udział sam Chrystus i apostołowie²⁹

Kolejną *par excellence* „liturgiczną” ikoną jest *Liturgia świętych ojców*, należąca do ikonograficznego programu apsydy. Centralnie umiejscowiony Chrystus w stroju patriarchy wschodniego stoi za ołtarzem, a ku Niemu z obydwu stron kierują się postacie apostołów, świętych ojców Kościoła (wśród nich twórców liturgii), biskupów w szatach liturgicznych. Wśród tego orszaku w ikonografii bizantyjskiej znajdziemy także osoby cesarza i cesarzowej, reprezentującej ziemski świat³⁰. Niektóre przedstawienia przypominają przygotowanie Baranka (*Agnca*) w czasie *proskomidii* lub łamanie *prosfory* przed komunią, na co wyraźnie wskazuje umieszczony czasami podpis *Melismos* (gr. „łamanie chleba”)³¹. W innych wypadkach scena ta przybiera postać „wielkiego wejścia” i łączy się tematycznie z drugą ikoną *Liturgii niebieskiej*. Tutaj biskupi już razem z aniołami niosą dary, paramenty i naczynia liturgiczne. Biskupi podchodzący do Chrystusa od strony *diakonikonu* trzymają w rękach zwoje zapisane pierwszymi słowami modlitw liturgii³². W ten sposób cały Kościół niebieski i ziemski gromadzi się wokół Chrystusa celebrującego wieczną liturgię.

Kiedy rozwijający się ikonostas zasłonił przed oczami wiernych malowidła ścian apsydy, ikonę *Ostatniej Wieczerzy* umieszczono nad królewską bramą. Pod tą ikoną wierni jednoczą się z Chrystusem w komunii świętej.

²⁶ P. EVDOKIMOV, *Sztuka ikony. Teologia piękna*, Warszawa 1999, s. 139–140.

²⁷ CH. WALTER, *Sztuka i obrządek Kościoła bizantyjskiego*, Warszawa 1992, s. 208–211.

²⁸ SCHULZ, *dz. cyt.*, s. 103.

²⁹ *Tamże*, s. 103–104.

³⁰ WALTER, *dz. cyt.*, s. 204–206.

³¹ SCHULZ, *dz. cyt.*, s. 105–111.

³² WALTER, *dz. cyt.*, s. 236–237.

Do dekoracji apsydy dość wcześnie wprowadzono także wizerunki świętych. Aby właściwie ukierunkować ich kult, zostaje on włączony do liturgii eucharystycznej i rozwinięty w formie wstawienniczej³³ Wstawiennictwo wywodzi się z adoracji skupiającej się wokół osoby Matki Boskiej i Chrystusa. Matka Boża ukazywana jest w niszy apsydy, stanowiąc „most” między niebem i ziemią, jako ta, która wskazuje drogę swym dzieciom i doprowadza je do źródła życia — Eucharystii.

Cały, bogaty w liturgiczną treść, program ikonograficzny apsydy przenosi się z czasem na ikonostas, który pojawił się na granicy prezbiterium i nawy cerkwi. Ikonostas z jednej strony oddzielił wiernych od ołtarza i przyczynił się do podziału ludu Bożego na duchowieństwo i świeckich. Z drugiej jednak łączy on uczestników liturgii ze światem duchowym, pozwala przeżywać mistyczny wymiar liturgii, rzeczywistość Królestwa Bożego na ziemi³⁴ Ciekawe świadectwo z tym związane przytacza o. T. Spidlik:

Osoby, które nie znają wschodniej liturgii, pytają zwykle dlaczego w kościołach bizantyjskich ołtarz oddzielony jest od reszty wnętrza szczególnym murem. Pewien turysta czynił z tego niemal zarzut po adresem rosyjskiego popa: „Dlaczego skrywa się tutaj to, co odbywa się na ołtarzu? Dlaczego nie wolno tego oglądać?” Pop uśmiechnął się i rzekł: „Ikonostas jest tutaj po to, żebyśmy na jego obrazach ujrzeli to, co w sposób niewidoczny dokonuje się na ołtarzu”³⁵

Nie zatrzymując się dłużej nad budową i układem ikonostasu, omówioną w licznych polskojęzycznych opracowaniach³⁶, wypada podkreślić jego bardzo ważną rolę liturgiczną. Można powiedzieć, że ikonostas jakby wprowadza ikony w liturgię, znajdując się w centrum jej sprawowania.

Wszystkie świątynie chrześcijańskie budowano tak, aby część ołtarzowa znajdowała się na wschodzie. Wierny zwrócony twarzą ku ołtarzowi, gdzie sprawowana jest liturgia, patrzy w stronę wschodzącego słońca. Symbolizuje to zwrócenie się ku Chrystusowi, który jest „nawiedzającym nas Słońcem wschodzącym z wysoka” (por. Łk 1,78). Części wschodniej świątyni przeciwstawia się zachodnia. Jeśli na wschodniej ścianie ukazane są sceny odnoszące się do zbawienia i Królestwa Bożego, to zachodnia ściana wychodzącemu ze świątyni człowiekowi odśłania prawdę o końcu świata i godzinie śmierci (scena *Sądu Ostatecznego*)³⁷

Na ścianach bocznych i sklepieniach umieszcza się sceny biblijne ze Starego i Nowego Testamentu, z życia Bogurodzicy i świętych, oraz sceny z historii Kościoła. Układ scen zależy od tytułu świątyni — w cerkwi poświęconej Bogurodzicy będą dominować sceny z jej życia, cerkiew pod wezwaniem świętych będzie miała sceny

³³ *Tamże*, s. 206–208.

³⁴ Na ten temat szerzej w A. SCHEMANN, *Eucharystia. Misterium Królestwa*, Białystok 1997, s. 13–14.

³⁵ T. SPIDLIK, *Dusza rosyjska*, Poznań 2002, s. 24.

³⁶ Zob. np. I. JAZYKOWA, *Świat ikony*, Warszawa 1998, s. 50–52; EVDOKIMOV, *Sztuka ikony*, s. 135–138; QUENOT, *dz. cyt.*, s. 114–115; G. KRUG, *Myśli o ikonie*, Białystok 1991, s. 39–42.

³⁷ JAZYKOWA, *dz. cyt.*, s. 44.

z życia swych patronów³⁸. Od końca XIII w. rozpowszechnił się też zwyczaj przedstawiania w nawach soborów ekumenicznych. Słuszne jest twierdzenie Ch. Waltera, że o ile tematy ikonograficzne apsydy spełniały funkcje ściśle doktrynalne, to tezy Kościoła ziemskiego lepiej było głosić w „narteksie”³⁹. Odpowiada to zresztą ogólnej symbolice świątyni, w której część ołtarzowa (za ikonostasem) oznaczała niebo, a nawa — rzeczywistość ziemską.

Całościowy program ikonograficzny cerkwi przedstawia obraz wszechświata. Malowidła są wykonywane w rzędach (dotyczy to fresków na ścianach i rozmieszczenia ikon na ikonostasie), co świadczy o hierarchicznym porządku całego stworzenia. Rząd najwyższy ukazuje wydarzenia z życia Chrystusa i Jego Matki. Nieco niżej znajdują się sceny ze Starego Testamentu. Patriarchowie i prorocy rozpoczynają „pochód świętych”, w którym szczególne miejsce zajmują Joachim i Anna, Symeon i Jan Chrzciciel. Następnie „kroczą” apostołowie i ewangelisci, męczennicy, doktorzy i nauczyciele, a w końcu inni święci, którzy przyjęli przesłanie Ewangelii i skierowali swoje życie ku temu samemu celowi ostatecznemu⁴⁰. Najniżej, wzdłuż całej cerkwi, wymalowane są dekoracyjne płótna, które mają przypominać, że każda świątynia to jerozolimski Wieczernik, gdzie Chrystus spożył z uczniami Ostatnią Wieczerzę⁴¹.

Tak zorganizowana święta przestrzeń wschodniej świątyni cała nastawiona jest na celebrowanie liturgiczną, zawsze gotowa na jej sprawowanie:

W kościele w każdej chwili i nawet poza nabożeństwem wszystko znajduje się w oczekiwaniu na święte misteria, w oczekiwaniu na Eucharystię. Mocne uczucie nieustannego życia płynie z tej obecności, zastygłej jakby w dążeniu ku niebiańskiej liturgii⁴².

Pisząc o tym, P. Evdokimov dodaje, że samo to oczekiwanie jest już święte, napełnione duchową obecnością, za wytworzenie której odpowiedzialne są ikony⁴³. Pełnię swojej liturgicznej funkcji ikona wypełni jednak, stając się ważnym podmiotem sprawowanej w świątyni służby Bożej.

3. Ikona w liturgii

Nie można wyobrazić sobie liturgii obrządku bizantyjskiego bez ikon, które nie są tutaj jak obrazy religijne w obrządku łacińskim, tylko dodatkiem, ale pełnią prawdziwą funkcję liturgiczną, porównywalną do tej wykonywanej przez celebransów i wiernych⁴⁴. Cerkiew przewiduje specjalną modlitwę konsekracyjną, przez którą

³⁸ *Tamże*, s. 46.

³⁹ WALTER, *dz. cyt.*, s. 239–240.

⁴⁰ N. ZERNOV, *Wschodnie chrześcijaństwo*, Warszawa 1967, s. 213.

⁴¹ JAZYKOWA, *dz. cyt.*, s. 47.

⁴² EVDOKIMOV, *Prawosławie*, s. 289.

⁴³ *Tamże*, s. 276.

⁴⁴ CZERSKI, *dz. cyt.*, s. 44.

kapłan włącza ikonę w jej funkcję. Ikony uroczyście poświęca się i intronizuje podczas Bożej Liturgii. Przed ikonami zapala się lampki oliwne i liczne świece na znak czci oraz jako symbol prośb zanoszonych do Chrystusa, Bogurodzicy czy świętych. Ikonom oddaje się pokłony i całuje na znak czci i miłości. Podczas nabożeństw liturgicznych często powtarza się obrzęd okadzania ikon, wiernych i całej cerkwi. Ikony są także noszone w procesjach, ikonami udziela się wiernym błogosławieństwa⁴⁵. Charakterystycznym przejawem czci obrazów jest też ustanawianie odrębnych świąt sławnych ikon, dotyczy to zwłaszcza ikon Bogurodzicy⁴⁶.

W sprawowaniu całego kultu Kościoła najważniejsza jest Osoba Chrystusa, Arcykapłana–Liturga. Wskazuje na to tematyka i rozmieszczenie ikon na ścianach świątyni, a przede wszystkim na ikonostasie. Ikona Chrystusa z arcykapłańskimi atrybutami zajmuje najważniejsze miejsce ponad wszystkimi innymi ikonami, które obrazują Ewangelię i żywoty świętych. W samym ikonostasie ikona Chrystusa będzie się nawet powtarzać kilkakrotnie w różnych jej typach⁴⁷.

Pierwsze miejsce po wyobrażeniu Chrystusa zajmuje ikona Matki Bożej i tworzy wraz z nim harmonijną całość. Kościół widzi w Maryi Matkę Bożą i Orędowniczkę całej ludzkości⁴⁸. Sławiąc Matkę Bożą, nie można nie słać Jej Syna. Tajemnica jej Bożego macierzyństwa wynika z tajemnicy Wcielenia Boga. Ta więc utrwalona jest wyraźnie w ikonografii i w liturgii. W ikonostasie umieszcza się ikonę Maryi i Chrystusa na tej samej płaszczyźnie po obu stronach bramy królewskiej. Po prawej stronie znajduje się ikona Zbawiciela trzymającego w ręku Ewangelię — Słowo, które Bóg kieruje do człowieka. Po lewej Maryja wskazuje Dziecię trzymane na swej lewej ręce, ukazując światu żywe Słowo Boga (to typ ikony *Hodegetria*, czyli „Wskazująca drogę”). Chrystus i Bogurodzica spotykają nas w bramie Królestwa Bożego i prowadzą ku zbawieniu przez całe życie.

Te ikony Chrystusa i Bogurodzicy stanowią nieodłączny element liturgii eucharystycznej. Prawosławny kapłan nie odważyłby się sprawować Liturgii bez obecności tych dwóch ikon⁴⁹. Modlitwa przed tymi dwoma ikonami i przed bramą ikonostasu jest pierwszym aktem liturgicznym, jeszcze przed rozpoczęciem *proskomidii* i właściwej Liturgii Bożej. Po odmówieniu *troparionów* pokutnych kapłan z diakonem stają przed ikoną Chrystusa, wykonują pokłon, a następnie proszą Chrystusa o darowanie win oraz dziękują za dzieło zbawcze⁵⁰:

⁴⁵ N. THON, *Ikone und Liturgie*, Trier 1979, s. 13.

⁴⁶ MIĘN, *dz. cyt.*, s. 92–93.

⁴⁷ Zob. JAZYKOWA, *dz. cyt.*, s. 76–82.

⁴⁸ S. BULGAKOW, *Prawosławie*, Białystok 1992, s. 132: „Miłość i kult Matki Bożej są duszą prawosławnej pobożności, sercem ogrzewającym i ożywiającym całe ciało... Kościół prawosławny jakby jednym tchem przyzywa najświętsze imię Jezus wraz z najśłodszyim imieniem Maryja i nie rozdziela Ich w swojej miłości”

⁴⁹ S. EDYTA J. KRAMARZ, *dz. cyt.*, s. 55–60, 83–84.

⁵⁰ CZERSKI, *dz. cyt.*, s. 59.

Klaniamy się Twej nieskalanej ikonie, Chryste Boże Miłosierny, prosząc Cię o darowanie naszych win. Ty bowiem raczyłeś dobrowolnie wstąpić ciałem na krzyż, aby tych, których stworzyłeś wybawić z niewoli nieprzyjaciela. Przeto z dziękczynieniem wołamy do Ciebie: radością napelniles wszystkich, Zbawicielu nasz, który przyszedłeś zbawić świat⁵¹

Następnie całują ikonę Zbawiciela i przechodzą na drugą stronę carskich wrót, do ikony Bogurodzicy. Pozdrawiają ją i zwracają się do Maryi jako do „źródła miłosierdzia”, prosząc, aby zlitowała się nad nami i okazała swoje mocne wstawiennictwo u Boga⁵²:

Bogurodzico, Zdroju miłosierdzia, uczyn nas godnymi Twej laskawości. Wejrzyj na lud, który zgrzeszył, okaz jak zawsze moc Twoją. W Tobie bowiem nadzieję pokładając, wołamy do Ciebie tak, jak niegdyś Archanioł Gabriel: Bądź pozdrowiona⁵³

Po ucałowaniu ikony, stają przed królewską bramą ikonostasu, pochylają głowy, a kapłan sam odmawia końcową modlitwę tego wstępnego obrzędu, w której prosi o umocnienie, aby mógł godnie celebrować liturgię:

Panie, poślij Twoją rękę z wysokości (miejsca) Twego przebywania i umocnij mnie do Twojej służby, która mam sprawować, abym mógł stanąć bez winy przed Twoim ołtarzem i celebrować bezkrwawe święte obrzędy. Bo Twoja jest potęga, i chwała, na wieki wieków. Amen⁵⁴.

Ta modlitwa jest najstarszą spośród wszystkich modlitw przygotowawczych, znana była już w XI w. i odmawiano ją kiedyś na początku *proskomidii*. *Proskomidia* — przygotowanie darów chleba i wina do Eucharystii jest pierwszą, wstępną częścią Liturgii Bożej i odbywa się w tzw. *żertwienniku*, po lewej stronie od ołtarza. Ściany *żertwiennika* często bywają ozdobione przedstawieniami różnych ofiar Starego Testamentu, zapowiadających bezkrwawą Ofiarę Chrystusa. Częstki prosfor układane są na *diskosie* (patena) w sposób, który przypomina układ ikon w ikonostasie⁵⁵.

W czasie trwania *proskomidii* do cerkwi przybywają wierni. Gromadząc się w świątyni na Eucharystię, wiedzą, że są tu oczekiwani. Nie wchodzi do pustego, zimnego kościoła, ale do miejsca świętego, pełnego Bożej obecności. Całują z uszanowaniem ikonę danego święta umieszczoną na *anałoju* na środku cerkwi, a także zapalają świece przed wizerunkami świętych, których szczególnie chcą prosić o wstawiennictwo. Dzięki ikonie dokonuje się tu tajemnica świętych obcowania, kontemplacja Trójjedynego Boga przez tych wszystkich, którzy tworzą Kościół⁵⁶. Ikona nie tylko pomaga się modlić, ale jest także k a n a ł e m łaski, którą Bóg zsyła na modlącego się przed nią człowieka.

Wielkie błaganie (*ektenia*), którym rozpoczyna się święta służba Boża, to trzykrotna prośba, którą Kościół ziemski i niebieski zjednoczonym głosem kieruje do

⁵¹ *Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego*, Warszawa 1982, s. 4.

⁵² CZERSKI, *dz. cyt.*, s. 59.

⁵³ *Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego*, s. 4.

⁵⁴ CZERSKI, *dz. cyt.*, s. 60.

⁵⁵ Zob. szerzej A. MIEN, *Sakrament, słowo, obrzęd. Prawosławna służba Boża*, Łuków 1992, s. 48–49.

⁵⁶ A. JACYNIAK, *Okno do wieczności*, „Miejsca Święte” (2000), nr 12 (48), s. 21.

Boga o obdarzenie pokojem całego świata. Wierni zwracają się ku Bogu w *ekteniach*, czyli seriach prośb wypowiedzianych przez kapłana lub diakona w imieniu zgromadzenia. Są one przeplatane śpiewami oraz fragmentami biblijnymi (przede wszystkim psalmami), a także tzw. „modlitwami cichymi”, wypowiedzianymi przez kapłana. Następnie odbywa się ryt zwany „małym wejściem” Królewska brama się otwiera, podobnie jak Królestwo Boże na przyjście Jezusa. Kapłan uroczyście niesie Ewangelię, a modlitwa, którą kieruje do Boga, odsłania tajemnicę dokonującego się misterium:

Władco, Panie i Boże nasz! Ty ustanowiłeś na niebiosach zastępy i wojska aniołów i archaniołów, aby sprawowali liturgię ku Twojej chwale, spraw, aby z naszym wejściem dokonało się wejście świętych aniołów, sprawujących wraz z nami liturgię i współsławiających Twoją dobroć. Albowiem Tobie przystoi wszelka chwała, cześć i uwielbienie⁵⁷

Modlitwa ta koresponduje z omówioną już wcześniej ikoną *Liturgii niebieskiej*. Aniołowie włączają się do sprawowanej na ziemi liturgii, uczestniczą w modlitwie zgromadzonych w świątyni. Modlą się z nimi i za nich. Do tego nurtu modlitwy dołączają się też święci, prorocy, patriarchowie, których postacie przedstawione na ikonach dosłownie otaczają ołtarz, sprawując liturgię razem z kapłanem.

Ważną rolę w tworzeniu modlitewnej jedności odgrywa także spowijający całą świątynię dym kadzidła. Celebrans okadza całą cerkiew: ołtarz, ikony, zebranych wiernych. O. Kwiatkowski tak opisuje ten obrzęd, scalający modlitwy w jednolite przeżycie:

Gdy zapach kadzidła dotarł do moich nozdrzy, poczułem, że głosy śpiewających, lampki oliwne, twarze z ikon, migotanie złota spoiły się w organiczną jedność, a cała świątynia stała się modlitwą. Czułem, że w tej modlitwie uczestniczą również wszyscy ci, którzy odeszli, którzy budowali tę świątynię... Modlitwa zdawała się obejmować cały kosmos, którego miniaturą stawała się świątynia⁵⁸

„Małe wejście” to nie tylko wejście aniołów. To również „wejście” Ewangelii do serc wszystkich wiernych. Wołanie prezbitera unoszącego w górę księgę słowa Bożego: „Oto Mądrość” oznacza, że Ewangelia jest najwyższą mądrością, Boską i objawioną, która nieskończenie przekracza ludzką wiedzę. Takie przedstawienie wiernym Ewangelii jest wezwaniem do słuchania i wypełniania słów Chrystusa. Wierni, słuchając słów Ewangelii, kontemplują także ikonę danego święta. „Słowo pisane” i „słowo malowane” łączą się razem w jeden głos Boga przemawiającego na różne sposoby do człowieka. Ewangeliarz pozostanie na ołtarzu do końca liturgii. Na ołtarzu zostaną też złożone „święte dary” W ten sposób podkreślona jest nierozłączność niebieskiego pokarmu — słowa Bożego oraz Ciała i Krwi Pańskiej⁵⁹

Liturgia eucharystyczna, zwana „liturgią wiernych”, rozpoczyna się uroczystą procesją „wielkiego wejścia”, w której wnoszone są na ołtarz dary chleba i wina. Chór wykonuje hymn *Cherubikonu*. Do tego śpiewu i obrzędu bezpośrednio nawią-

⁵⁷ CZERSKI, dz. cyt., s. 87.

⁵⁸ Z. KWIATKOWSKI, *Pielgrzymka na Górę Athos*, „Posłaniec Serca Jezusowego” 11 (128), s. 14.

⁵⁹ MNICH KOŚCIOŁA WSCHODNIEGO, *Ofiara liturgiczna*, Kraków 1999, s. 26.

zują ikony *Liturgia niebieska* i *Liturgia świętych ojców*. Do sprawowanego misterium włączają się też inne ikony i cała świątynia wypełniona wiernymi. W pełnych poezji słowach opisuje ten moment P. Evdokimov, podkreślając rolę, jaką w tym liturgicznym misterium pełni ikona:

Od rozpoczęcia pieśni Cherubińskiej *Którzy Cherubinów mistycznie przedstawiamy i Trójcy Ożywicielce trzykroć święty hymn śpiewamy* wkraczamy rzeczywiście w Boską liturgię. Chrystus w asyście aniołów o niezliczonych oczach i miliardach szumiących skrzydeł i cała Boska Trójca uczestniczy w misterium, do którego zostają włączeni też ludzie, stając się żywym obrazem Cherubinów. Liturgia ziemską jest ikoną liturgii niebiańskiej, a ludzie są ikonami anielskiego służenia, adoracji i modlitwy. Wszystko staje się udziałem i obecnością. W tej wspaniałej całości wierny zapatrzony w Boskie misterium widzi swych przodków, apostołów, męczenników i świętych obecnymi i razem z nimi uczestniczy w niebiańskim eonie. Pełniąc wspólną służbę z aniołami, śpiewa on Ducha Piękności: *W twych świętych ikonach kontemplujemy niebiańskie przybytki, będąc uniesieni świętą radością* (z oficjum pierwszej niedzieli wielkiego postu)⁶⁰

Centralną modlitwą Eucharystii jest *anafora* — modlitwa dziękczynienia za wszelkie Boże dary. W tej wielkiej modlitwie Kościoła przywoływany jest ewangeliczny obraz Wieczery Pańskiej, powtarzane są słowa ustanowienia sakramentu Eucharystii. Unosząc święte dary, kapłan modli się o zstąpienie Ducha Świętego na Kościół i na jego dary, aby swoją boską mocą przemienił je w Ciało i Krew Pańską. Prezbiterium świątyni staje się jednocześnie Wieczernikiem i Golgotą⁶¹.

Następnie kapłan wspomina tych, na których w sposób widoczny objawiła się Pięćdziesiątnica: patriarchów i proroków, apostołów i ewangelistów, męczenników, ascetów i wszystkich sprawiedliwych, którzy spoglądając z ikon, modlą się razem z pielgrzymującym Kościołem. Nade wszystko wspomina i wychwalana jest *Theotokos* — Matka Boża i nasza Matka.

Podsumowaniem i wynikiem anafory jest obrzęd komunii świętej. Ikona *Wieczery Pańskiej*, która znajduje się nad królewską bramą ikonostasu, jest liturgiczną anamnezą Wieczernika. Dopomaga każdemu wiernemu w świadomym przeżyciu osobistego spotkania z Jezusem w komunii.

Liturgia każdego dnia, a szczególnie niedzieli i święta, daje człowiekowi okazję do stanięcia przed Bogiem z całym ciężarem codziennego życia⁶². Dla wiernych, którzy w przededniu niedzieli czy święta pragną przygotować się do godnego przeżycia świątecznej liturgii, cerkiew stoi otworem (przede wszystkim w miastach). W liturgii wschodniej podtrzymywana jest starożytna tradycja, z przełomu III i IV w., wieczornego czuwania na modlitwie w świątyni. Jest to tzw. *wieczernia* — nabożeństwo z bogato rozbudowaną liturgią wprowadzającą w misterium danego święta. W święta Bożego Narodzenia i Wielkiej Nocy, a w niektórych monasterach również w inne dni świąteczne, *wieczernia* łączona była z modlitwami, które trwały aż do

⁶⁰ EVDOKIMOV, *Prawosławie*, s. 288.

⁶¹ MIEN, *dz. cyt.*, s. 61.

⁶² *Tamże*, s. 30–38; zob. też S. EDYTA J. KRAMARZ, *dz. cyt.*, s. 61–63.

rana. Chociaż współcześnie takie całonocne nabożeństwa należą do rzadkości, *wieczernia* połączona z modlitwą poranną (*utrenią*) zachowała nazwę całonocnego czuwania⁶³. Podczas *utrenii* wielkich świąt prawosławia oddaje się szczególną cześć ikonie celebrowanego święta. Ikona wystawiona jest na specjalnym podwyższeniu, zwanym *analojem*, na środku cerkwi. Przed nią odprawiane jest nabożeństwo liturgii godzin danego święta.

Największym osiągnięciem i prawdziwym skarbem liturgii bizantyjskiej są nabożeństwa Wielkiego Tygodnia i Paschy. Pascha jest centrum całego roku liturgicznego, jest „świętem świąt” Paschę poprzedzają cztery niedziele pokutne oraz wielki post. Trzy ostatnie dni wielkiego postu to wspomnienie ustanowienia Eucharystii (Wielki Czwartek), misterium cierpienia i śmierci Chrystusa (Wielki Piątek) i obrzęd pogrzebu Zbawiciela, będący szczytem twórczości liturgicznej prawosławia (Wielka Sobota).

Podczas wieczornego nabożeństwa Wielkiego Piątku wynoszona jest na środek cerkwi ikona Chrystusa w grobie, tzw. *plaszczanica*. Wierni przychodzą z uczuciem bojaźni i ze łzami oraz kłaniają się i całują ikonę⁶⁴. W Wielką Sobotę ikona ta obnoszona jest trzykrotnie wokół świątyni jak podczas pogrzebu. Zostaje następnie wniesiona za ikonostas i położona na ołtarzu. Na niej będzie sprawowana Eucharystia przez cały okres wielkanocny⁶⁵

O północy królewska brama ikonostasu zostaje otwarta i kapłani ze świecami idą przez rozświetloną cerkiew. W rękach wiernych i przed wszystkimi ikonami płoną świece i lampki oliwne. Szczególnie wyakcentowana jest ikona *Zmartwychwstania Pańskiego*, która już od liturgii *wśienoszczynego bdienia* znajduje się na środku cerkwi. Całą świątynię wypełnia śpiew:

Zmartwychwstanie Twoje, Chryste Zbawco, aniołowie opiewają na niebiosach, a nas na ziemi uczyni godnymi słać Ciebie czystym sercem⁶⁶.

Święto Paschy oplata dwanaście wielkich świąt Kościoła prawosławnego jak korona obrazów⁶⁷, z których każdy wyraża główne prawdy wiary. Dwanaście ikon świąt, zwanych *prazdnikami*, zajmują cały osobny rząd w ikonostasie. Ikony „oświetlają” liturgiczne wydarzenia celebrowane w ciągu całego roku kościelnego i razem z obrzędami, tekstami liturgicznymi tworzą jedną całość w głoszeniu misterium. Irina Jazykowa tłumaczy tę liturgiczną jedność w następujący sposób, w oparciu o teologię słowa Bożego:

Podstawą liturgii jest słowo Boże. W liturgii prawosławnej postrzegamy jakby rozliczne *hipostazy* słowa: słowo dźwięczące (czytanie Ewangelii i Apostoła, modlitwy, kazanie,

⁶³ MIĘN, *dz. cyt.*, s. 35.

⁶⁴ BULGAKOW, *dz. cyt.*, s. 147–148.

⁶⁵ O związku tego zwyczaju liturgicznego z zachodnią tradycją Bożego Grobu pisał o. Franciszek Małaczyński; zob. F. MAŁACZYŃSKI, *Bizantyskie i łacińskie wpływy na liturgię Bożego Grobu*, RBL 2–6 (1992), s. 90–93.

⁶⁶ Cyt. za BULGAKOW, *dz. cyt.*, s. 148.

⁶⁷ QUENOT, *dz. cyt.*, s. 44.

śpiew), słowo ujawnione wzrokowi (freski, mozaiki, ikony), a w końcu Słowo, Bóg Żywy, obecny wśród ludu zgromadzonego w Jego imię i przez komunie stojącego się Jego Ciałem, Ciałem Chrystusa⁶⁸

Ikona rodzi się z liturgii i tak samo jak liturgia jest wtajemniczeniem w Boga. Nie istnieje w oderwaniu od słowa, muzyki, poezji, gestu liturgicznego⁶⁹. Podczas liturgii „przemawia” najpełniej i wykonuje swoją najważniejszą funkcję. W ogólnym przedstawieniu ważniejszych celebracji mogliśmy się przekonać, że ikony biorą w nich aktywny udział, tworząc razem z celebransami i wiernymi szczególną, liturgiczną *koinonię* — wspólnotę, przekraczającą granice widzialnego świata. Dobrze wyrażają to słowa Aleksandra Schmemana:

W niektórych starych cerkwiach ikony jakby uczestniczą w zgromadzeniu Kościoła, wyrażają jego sens, nadają mu odwieczny ruch i rytm. Współ z wszystkimi „czynami” proroków, apostołów, męczenników i hierarchów, cały Kościół, całe zgromadzenie jakby wstępuje na niebiosa, tam, dokąd je prowadzi i podnosi Chrystus, do swego Stołu, w Jego Królestwie⁷⁰

4. Aneks. Ikona w życiu i pobożności wiernych

Szczególna rola ikony w religijności Wschodu przekracza oczywiście mury świątyni i stanowi także ważną część prywatnej pobożności wiernych. W codziennym życiu prawosławnych ikona jest czymś bardzo naturalnym. Towarzyszy ona człowiekowi od narodzin, przez wszystkie wielkie wydarzenia w życiu, aż do śmierci⁷¹.

Już podczas chrztu wierzący otrzymuje ikonę świętego, którego imię nosi, oraz krzyżyk zawieszany na piersi przez rodziców. Kościół wschodni zaleca każdemu wiernemu, aby czcił szczególnie dzień swojego świętego patrona⁷². Bardzo ciekawy jest dawny zwyczaj związany z ikoną zwaną „miarą urodzeniową”. W dniu narodzin dziecka zamawiano u malarza ikonę, która miała być namalowana na drewnianej desce długości nowonarodzonego dziecka. W czasie ceremonii sakramentu małżeństwa rodzice błogosławią nowożeńców ikonami, tą otrzymaną na chrzcie świętym oraz ikoną Bogurodzicy, niesioną na początku ślubnego orszaku⁷³.

Najważniejszym miejscem, w którym wierni otaczają ikony czcią, jest świątynia. Jak mogliśmy zauważyć ikona oznacza tu coś więcej niż samo malarstwo czy dekoracje. Jest miejscem spotkania z Bogiem. Wejściu do świątyni zawsze towarzyszy ofiarowanie świec, zapalanych ku czci świętych, i całowanie ikon, jak całuje się członków rodziny. Spojrzenie aniołów, świętych z ikon stwarza atmosferę jakby duchowej rodziny, pełnej miłości i pokoju. Ikony położone na pulpitych (ros. *anatoj*) są

⁶⁸ JAZYKOWA, *dz. cyt.*, s. 42.

⁶⁹ QUENOT, *dz. cyt.*, s. 3.

⁷⁰ SCHMEMANN, *dz. cyt.*, s. 14.

⁷¹ Zob. S. EDYTA J. KRAMARZ, *dz. cyt.*, s. 87–90.

⁷² Por. T. SPIDLIK, *Wielcy mistycy rosyjscy*, Kraków 1996, s. 273–274.

⁷³ QUENOT, *dz. cyt.*, s. 38.

przeznaczone do uczczenia przez wiernych, którzy nie klękają po wejściu do cerkwi, ale żegnają się trzy razy ku czci Trójcy Świętej. Z pochyloną głową odmawiają modlitwę i całują ikony: najpierw ikonę Chrystusa, potem Bogurodzicy, a także ikonę świętego lub święta, położoną na środku nawy⁷⁴

Poprzez każdą ikonę człowiek spotyka się z Bogiem, a Bóg obdarza go swą łaską, w niektórych jednak świętych wizerunkach łaska Boża objawiła się w specjalny sposób. Wiele ikon zostało przez chrześcijan prawosławnych nazwanych cudownymi, gdyż przed nimi wciąż dokonują się uzdrowienia duchowe i fizyczne. Do ikon otaczanych szczególną czcią i szacunkiem należą ikony *mirotoczaszczije*, z których spływa święty olej (*myro*), czy też ikony wydzielające zapach. Te zjawiska sprawiają, że ikony wręcz żyją własnym życiem, potwierdzając swą niezwykłość. Wierni pielgrzymują do miejsc, gdzie czczona jest cudowna ikona, aby tam doświadczyć nadprzyrodzonego działania Boga.

Prawosławny chrześcijanin pragnie mieć zawsze ikonę przed swymi oczyma, gdyż daje mu ona poczucie Bożej obecności. Dlatego ikony na Wschodzie możemy spotkać nie tylko w cerkwiach, ale również w prywatnych domach, na ulicach, na placach, w budynkach publicznych. Bez nich pomieszczenie świeciłoby pustką. Udając się w podróż, wierni biorą ze sobą ikonę, przed którą odmawiają modlitwy. Wędrowni mnisi nosili ze sobą ikony, aby pobłogosławić członków rodziny, która zaprosi ich do siebie. W każdym domu i w każdym pomieszczeniu znajduje się małe sanktuarium, zwane „pięknym kątem” (*krasnyj ugoł*). Gość wchodzący do domu podchodzi tu najpierw, klania się pobożnie świętym ikonom, a potem dopiero wita się z gospodarzami. Umieszczona w domu ikona sprawia, że jego mieszkańcy żyją wciąż w Bożej obecności. W kącie z ikonami stają oni ze swymi modlitwami i tym wszystkim, co wypełnia ich codzienność.

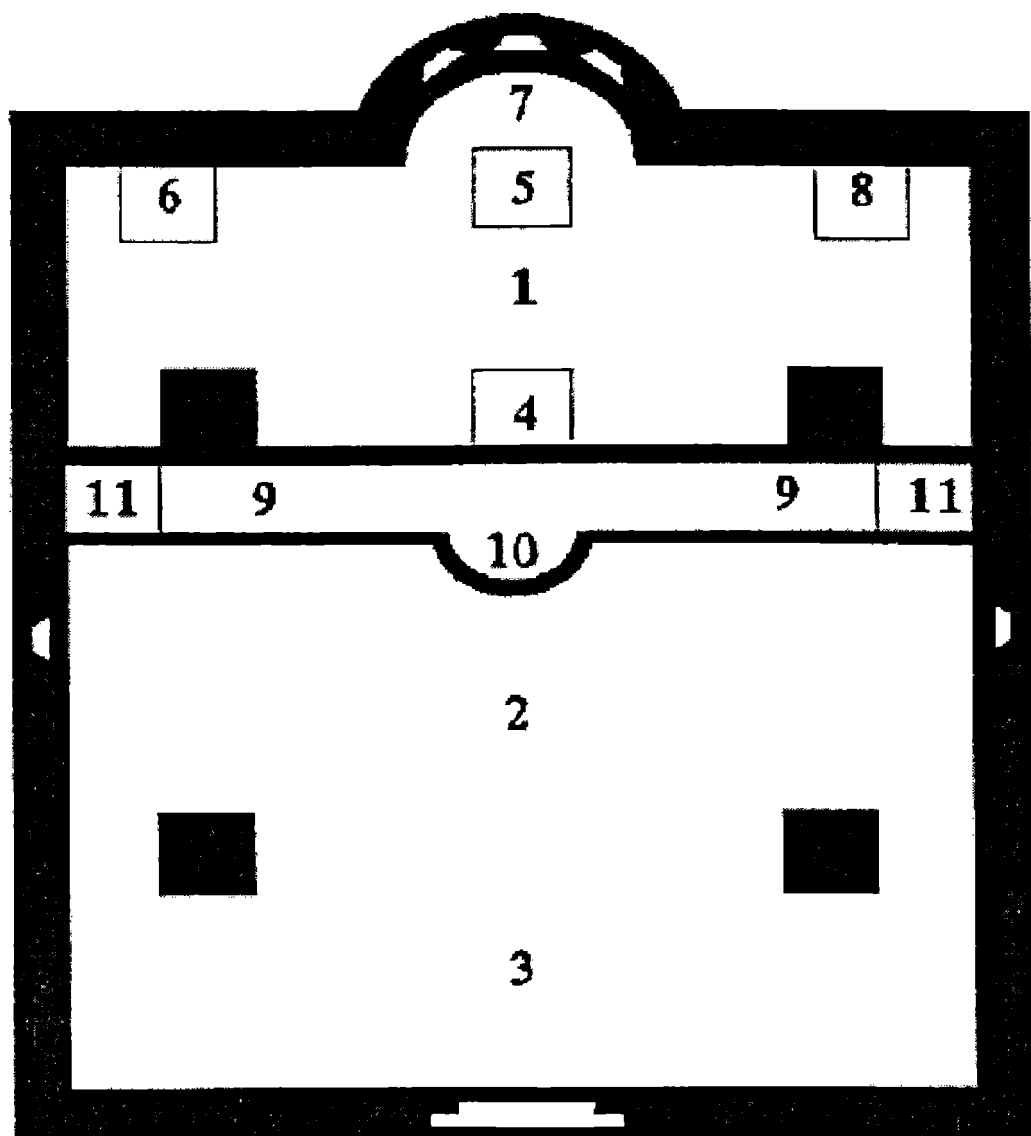
Piękne świadectwo z autobiograficznego utworu *Dzieciństwo* pisarza–ateisty Maksyma Gorkiego niech zakończy ten aneks o miejscu i roli ikony w codziennym życiu prawosławnych chrześcijan, który w zamiarze autora miał pozwolić jeszcze lepiej zrozumieć teologiczną i liturgiczną funkcję ikony:

Babcia obudzi się, myje się naprędce, prychając gniewnie i nie zmywszy rozdrażnienia z wielkiej, zmiętej od snu twarzy staje przed ikonami. Dopiero wtedy następowało prawdziwe poranne obmycie, które ją od razu odświeżało. Wyprostowawszy przygarbione plecy, wzniosłszy głowę, patrzy tkliwie na okrągłą twarz Matki Boskiej Kazańskiej i szeroko, zapamiętale żegna się szepcząc żarliwie: „Bogurodzico precudowna, udziel swej łaski na dzień nadchodzący, Matuchno!” Bijąc pokłon do ziemi, rozprostowuje powoli grzbiet i znów szepcze, coraz żarliwiej i czulej: „Źródło radości, Piękności preczysta, Jabłoni kwitnąca...” Prawie co rano znajdowała nowe wyrazy czci, co sprawiało, że wsłuchiwałem się w jej modlitwę z napiętą uwagą: „Serduszko moje preczyste, niebiańskie! Osłono moja i obrono, Słoneczko złote, Matko Boża, chroń mnie ode złego, strzeż bym nie skrzywdziła nikogo i by mnie nie krzywdzono bez potrzeby!” Z uśmiechem w ciemnych oczach i jakby odmłodzona, znów żegna się powolnym ruchem ciężkiej ręki: „Jezu Chryste, Synu Boży, bądź miłościw mnie grzesznej w imię Matki Twojej Przenajświętszej...”⁷⁵

⁷⁴ Tamże, s. 39.

⁷⁵ M. GORKI, *Dzieciństwo*, tł. K. Bilka, Warszawa 1974, s. 91–92.

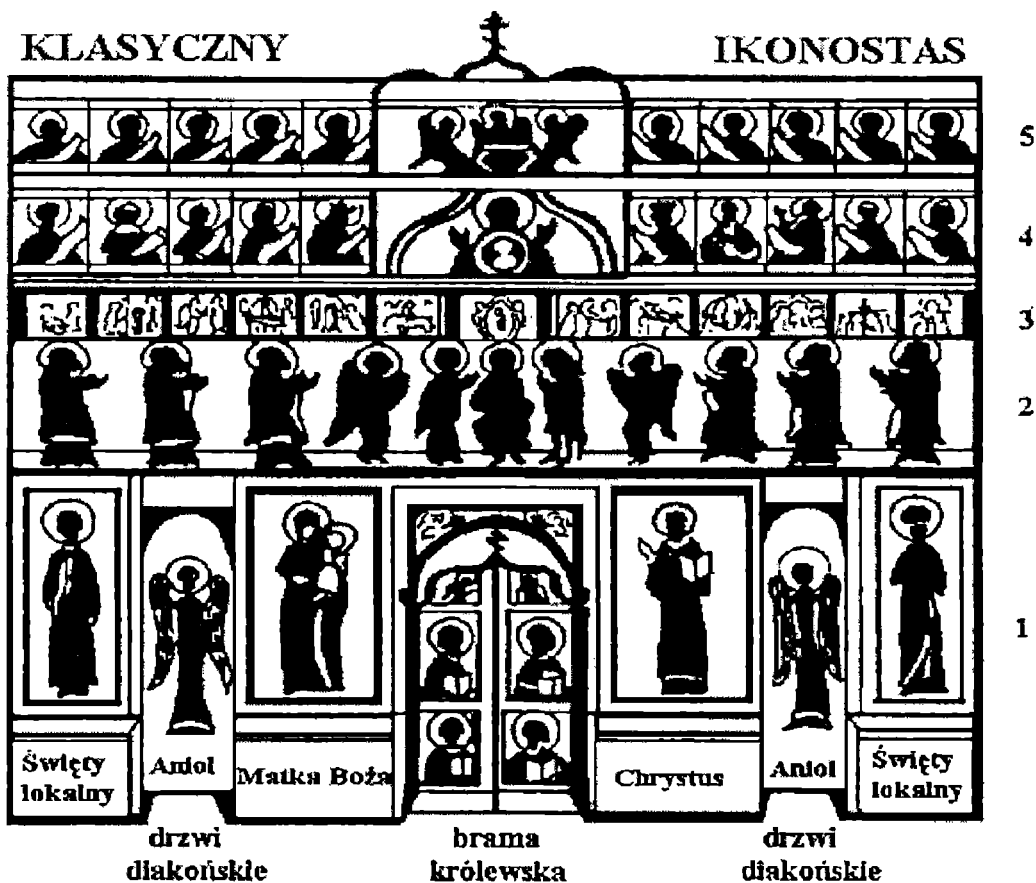
Rys. 1. Plan świątyni prawosławnej — wg Aleksandra MIENIA. *Sakrament, słowo, obrzęd. Prawosławna służba Boża*, Łuków 1992

1. Prezbiterium
2. Nawa
3. Przedśionek
4. Ikonostas
5. Oltarz

6. Żertwiennik
7. Górne miejsce
8. Riznica — pomieszczenie do przechowywania szat i paramentów liturgicznych

9. Soleja — podwyższenie dla celebrujących liturgię
10. Ambona
11. Klirosy — miejsca dla chóru lub psalmisty

Rys. 2. Klasyczny ikonostas — na podstawie M. QUENOT, *Ikona. Okno ku wieczności*, Białystok 1997

1. Rząd I — miejscowy lub lokalny
2. Rząd II — *Deisis* (Wstawiennictwo)
3. Rząd III — Ikony dwunastu wielkich święt

4. Rząd IV — Prorocy od Mojżesza do Chrystusa
5. Rząd V — Patriarchowie od Adama do Mojżesza